

АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ І МЕХАНІЗМІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Державна політика боротьби з економічною злочинністю вимагає послідовного і цілісного підходу. Заходи держави мають бути адекватні об'єктивному змістові цього явища, ступеневі його загрози для господарського життя суспільства. Важливою умовою для вироблення правильного підходу є розуміння такої обставини: на жаль, посилення ролі кримінальної складової у перехідній економічній системі України має не випадковий, а закономірний характер і безпосередньо пов'язане з інституціональною специфікою сьогоденного стану.

Абстрактно-теоретично можна подати процес створення нової інституціональної структури як набір трьох послідовних станів: I, II, і III. Стан I - система державного соціалізму, стан II - система перехідного типу; стан III - система ринкового господарства. Найбільшою загадкою для нас є стан, у якому ми перебуваємо нині - перехідна система II. Хоч як не парадоксально, але характеристика двох інших станів у загальних рисах співпадає у зовсім різних теоретиків і політиків.'

Стан I - це система державного соціалізму з безпосередньо-суспільною (або тоталітарно-державною - залежно від політичних уподобань), серцевиною, блоком соціалістичних товарних відносин та блоком реліктів-пережитків минулого (егоїзм, споживацтво, націоналізм і т.ін.).

Стан II - це соціальне ринкове господарство, в основі якого лежить громадянське суспільство та ринкова економіка, що доповнюється продуманим державним регулюванням неринкових блоків та проблем; крім того, стан III неминуче буде містити і реліктовий блок (пережитки соціалізму) - діяльність і вплив інституціональних залишків державного соціалізму.

Неважко зауважити принципову симетричність станів I та II: у обох станах якісна серцевина інституціональної системи доповнюється доповнічим блоком і блоком реліктів. Здавалося б, така симетричність дозволяє плавно перейти соціуму з одного якісного стану у інший. Однак симетрія у даному випадку є дзеркальною: серцевина стану I перетворюється у релікт стану III; релікт стану I включається у серцевину стану III; доповнюючий блок стану I трансформується у серцевину стану III. Відбувається перекидання силових ліній соціуму, ліве стає правим

(інколи буквально: пригадайте плутанину перших років перебудови щодо лівих та правих політиків). Це “переплюсування” і обумовлює соціальну аномальність перехідного стану III.

Для розуміння внутрішніх передумов економічної злочинності у нашому суспільстві дуже важливою обставиною є феномен інституціональної ізоляції, тобто властиве зрілій стабільній системі взаємне відмежування і відокремлення якісного змісту різних інститутів та їх блоків, завдяки чому забезпечується загальна рівновага.

Вирізняються два рівні інституціональної ізоляції: міжсистемна ізоляція і внутрішньосистемна ізоляція. Феномен ізоляції є необхідною умовою збереження і розвитку інституціональної різноманітності. Тим самим соціум створює і “перебирає” все нові й нові варіанти своєї організації. Взаємна ізоляція інститутів та їх систем може реалізовуватись як просторова, часова, функціональна, етнічна; як спонтанна або цілеспрямована.

Прикладом цілеспрямованої ізоляції може служити заборона на сімейність у держустановах; неприйняття деякими державами інституту подвійного громадянства; відокремлення церкви від держави. Недолік марксизму полягав у тому, що він, крім всього іншого, спрямовував на переборення взаємної ізоляції інститутів та їх систем: геть кордони між державами; необхідно знищити буржуазну сім'ю; знищити приватну власність і т.д. Причому це “гріх” не тільки марксизму. Західна просвітительсько-раціоналістична традиція містить в собі практично ті ж ідеї та висновки. Реалізація цих ідей у прямому вигляді означала б роззброєння людства перед лицем ще невідомих небезпек та загроз, оскільки були б витрачені напрацьовані тисячоліттями можливі варіанти організації суспільства.

Просторова ізоляція побудована на віддаленні між інститутами та інституціональними системами. Часова - на десинхронізації етапів соціально-економічного розвитку: наприклад, піки кондратьєвських циклів не співпадають у різних відокремлених системах. Обов'язково існують країни, що випадають з якоїсь середньої генеральної лінії циклу, завдяки чому не відбувається уніфікація інституціональних систем в умовах інтернаціоналізації всіх сторін суспільного життя.

Ще один механізм інституціональної ізоляції базується на нежиттєздатності штучних інституціональних гібридів, не узгоджуваних з соціально-економічним генотипом суспільства (фаланстери, комуни, так

звана “радянська обрядовість”, гуртки якості на американських підприємствах і т.д.).

Звичайно, ізоляція не може бути абсолютною, оскільки це спричиняє збідніння генетичної інформації. Ізольовані системи, які є винятком, не розвиваються (первісні племена Амазонії, комуністична Албанія). Тому правилом є відносність ізоляції. Ця відносність породжує зони інституціонального перетину - сімейна ферма; шлюбний контракт; передача вищої державної влади у монархічних країнах у спадок і т.д.

Для перехідного стану системи характерне послаблення взаємної ізоляції інститутів та їх систем. Зони інституціонального перетину з аномальних ланок системи на деякий час перетворюється в основні. Завдяки цьому взаємний обмін генетичною інформацією набуває інтенсивного характеру, йде безперервний процес виникнення і відмирання все нових і нових варіантів інституціональної організації суспільства. Досвід свідчить, що криміналізації зазнають в першу чергу саме такі зони інституціонального перетину, оскільки у них виникають аномально висока невизначеність статусу і правил гри для учасників.

Сьогодні буквально кожний суб'єкт і кожний інститут стає об'єктом одночасного і різноспрямованого впливу різних соціальних градієнтів. Таке відносно просте поняття, як лінія найбільш вигідної поведінки перетворюється у ламану лінію, зигзаги якої носять хаотичний характер. Деякі з цих зигзагів “уклинюються” у тінювий (кримінальний) оборот, інколи досить несподівано для самих суб'єктів перехідної системи.

Спробуємо спочатку з'ясувати у найзагальнішому вигляді, що відбувається з блоками системи, що рухається від стану I. Аналіз трансформації системи дозволяє вирізнити чотири потоки подій: 1) стагнація державно-тоталітарної серцевини та її розпад на “уламки”, які стають будівельним матеріалом для допоміжного державного блоку стану III; 2) “зіщулення”, цистування залишків колишньої серцевини, які потім займають нішу “релікти” у стані III; 3) актуалізація і вивершення реліктів і пережитків (через щось, що варте осуду або ж вибачення, вони перетворюються у респектабельну норму соціальної поведінки); 4) перетворення ринково-товарного блоку з доповнюючого державно-тоталітарну серцевину у основний, базисний.

Ці чотири потоки існують не паралельно, а пересікаються один з одним і тому взаємодіють (найчастіше у конфліктній формі - через те, що кожний потік подій має різну регулюючу основу і різні кінцеві пункти свого призначення, різну швидкість та інтенсивність подій, різні норми

очікування взаємної поведінки і наслідків для учасників). Зіткнення цих потоків до добра не призводить. Практика будівництва державності у незалежній Україні подає безліч прикладів аномальної конфліктності перехідної системи, коли суб'єкти соціальної системи втрачають тотожність самих собі.

У ентропійному стані системи зникають всі її внутрішні відмінності і досягається повна симетричність елементів.

Звичайно, до соціальних систем ця характеристика перехідного стану не може застосовуватись буквально, оскільки в них завжди існує певна незнищенна структуризація. Однак міра упорядкованості соціуму, що заснована на більш чи менш чіткій спеціалізації соціальних ролей і функцій його учасників, різко падає.

Коридори вищої влади у державі при переході до демократії значнацька перетворюються у різновид “блошиних ринків” з усіма їх базарними атрибутами, аж до ненормативної лексики, бійок і т.ін.

Організовані злочинці стають респектабельними, у тому числі й “народними” депутатами вищого рівня. Ринок виявляється номенклатурним ринком, де принцип рівності товаровласників реалізується з невеликим уточненням: “номенклатурна” рівність учасників угоди.

Чи можна углядіти за цими більш ніж непривабливими процесами хоча б якийсь позитив? Так. У смуті і піні сьогодення звільняються три інституціональні ніші, які ми умовно позначили як “релікти”, “серцевина”, “додаток”. Соціум приходить у стан відносної рівноваги, коли всі ніші зайняті: злочинець має бути злочинцем, бізнесмен - бізнесменом, політик - політиком. Ця теза має подвійне значення: по-перше, як ключ до розуміння перехідних процесів; по-друге, як критерій стаціонарного стану соціуму.

Аналіз перехідних процесів дозволяє визначити три передінституціональні форми упорядкування господарського життя: регіоналізацію, бюрократизацію, криміналізацію. Вкрай непривабливий тип “нового росіянина” чи “нового українця” як активного суб'єкта кримінальної економіки виник не тільки як результат гіпертрофованого розвитку процесів первісного накопичення капіталу у постсоціалістичних державах, але здебільшого - як результат суспільного остракізму, гласного чи мовчазного, культивованого самою державою. “Пристойній людині непристойно займатися бізнесом” - такий погляд досить широко розповсюджений у нашому суспільстві. Тому багато учасників тіньової, неформальної або кримінальної економіки вважають надприбутки певною

компенсацією за первісну моральну збитковість своєї діяльності, "платнею за втрачену совість". Звідси випливає і інша проблема - аномально низька норма накопичення у недержавному секторі. "Нові господарі" - це здебільшого удавані господарі, які прагнуть швидше "пожити для свого задоволення", поки не прийшли справжні господарі.

Деякі економісти і публіцисти вважають, що ринкові реформи у нашій країні "не підуть", оскільки ринкова економіка - це економіка агресивного індивідуалізму, загального обману, насильства над слабким, голої гонитви за наживою, що не залишає людині місця і часу для духовної діяльності. Для східнослов'янського менталітету набагато ближче прагнення до колективізму, взаємодопомоги, справедливості, рівності. Тому слід будувати не ринкову економіку, а справедливу економіку, яка може й не така ефективна, зате більш органічна й природна.

Дещо в іншій площині трактував цю проблему Я.Корнаї. Для нього життєво важливою була проблема суперечності між вимогами високої економічної ефективності та притаманними соціалізму (або ж хоча б декларованими) принципами взаємодопомоги, колективізму і рівності. Проблема ця виникла у процесі корекції державно-монополістичної системи радянського типу в Угорщині та інших східноєвропейських країнах у бік "ринкового соціалізму".

Зародження конкурентних елементів у процесі економічних реформ диктувало такі способи і форми господарської поведінки, які ніби не зовсім етичні з погляду офіційної моралі соціалістичного суспільства. Дихотомія "етика" або "ефективність" указувала на парадоксальну подібність позицій деяких ідеологів капіталістичної і соціалістичної систем: для них певні стереотипи економічної поведінки моральні або аморальні самі по собі.

Інколи зустрічаються просто "лобові" твердження такого типу: ринок прямо суперечить системі моральних цінностей і гуманним принципам взаємовідносин між людьми. Тому ринок слід перманентно лікувати і поправляти, щоб дотримуватись належної моральної орієнтації ринкової діяльності.

Вельми характерна (але уже з протилежного боку) думка щодо цього питання Ф.фон Хайєка, який вважав ринкову систему прямим втіленням певних моральних принципів і традицій, і відповідно, соціалістичну систему - прямим запереченням цих традицій, спробою побудови іншої системи моральних координат. Соціалізм для нього - це спроба покінчити з

цими традиціями, замінивши їх раціонально сконструйованою системою моралі.

Таким чином, для Ф.фон Хайека будь-які економічні інститути, у тому числі й ринкові, виступають безпосереднім втіленням певних етичних принципів. Інакше кажучи, економіка - це сфера моралі. Вступаючи у певну господарську систему, люди неминуче обирають і відповідну систему моральних принципів та обмежень. Тут мова йде про явне моральне непорозуміння. Як сказала свого часу М.Тетчер, "ніяка економіка не робить людину моральною". Можна продовжити цю думку так: жодна економічна система сама по собі не робить людину аморальною. Витоки моралі перебувають поза економікою. Вони - у релігії, сім'ї, вихованні, мистецтві. Економіка повинна виробляти не моральні принципи, а товари і послуги, потрібні людям, нормальної якості, за доступними цінами. Це не означає, що перебуваючи у сфері економіки, людина перебуває поза мораллю. Просто носіями моралі є не економічні інститути, а сама людина, з її моральними переконаннями і певною етичною позицією. Говорити про те, що ринкова економіка - це економіка загального обману, значить наперед знімати всяку особисту відповідальність з людини за її дії та їх наслідки. Сьогоднішній занепад моральності - не наслідок переходу до ринку, а наслідок перехідного характеру нашої епохи взагалі. Створення системи державного соціалізму (суспільства соціальної справедливості) у нашій країні супроводжувалося ще більш глибокими потрясіннями суспільної моралі.

Перехідні стани характеризуються різким ослабленням інституціонального поля суспільної системи, збільшенням ступенів негативної свободи і відповідним наростанням ролі прямого насильства як регулятора відносин між людьми. Хоча Карл Маркс звертав увагу в основному на державні репресії щодо трудящих мас, "кривава історія первісного накопичення" характеризує рівень взаємного насильства основних суб'єктів перехідних процесів, що прямо тягне за собою аномальну криміналізацію всіх прошарків суспільства.

Суттєвою передумовою економічної злочинності у перехідному суспільстві виступає криміналізація нових видів діяльності. Як і бюрократизація, кримінальна складова суспільної системи - це загальний феномен, притаманний різним типам суспільного устрою. Будь-яка економічна система "кидає від себе тінь". Державний соціалізм не створив, а успадкував злочинність та тіньову економіку і передав її у спадок перехідній системі. Криміналізація виступає як квазіінституціональна фор-

ма господарської діяльності, яка тимчасово перебирає на себе деякі функції стабілізації і упорядкування трансформаційного хаосу. Передінституціональний характер кримінальних процесів в умовах первісного накопичення капіталу зауважували класики марксизму, коли говорили про злочинне походження практично всіх великих капіталів.

Іншими варіантами передінституціональних форм, що взаємодіють з кримінальною складовою, у перехідній економіці є бюрократизація та регіоналізація. Бюрократія становить у постсоціалістичних державах найбільш згуртовану соціальну групу, пов'язану як нинішньою корпоративною солідарністю, так і спільними коренями та традиціями. Бюрократичний вплив на процес інституціонального будівництва в Україні надає останньому більшою мірою реформістський, ніж дійсно катастрофічний характер.

Свій внесок у досягнення тимчасової часткової упорядкованості господарських процесів вносить і регіоналізація. З одного боку, відбувається негативне зняття невизначеності, коли завдяки регіональному відокремленню глобальний хаос системи поступається сукупності локальних хаотичних підсистем. У результаті скорочується кількість ступенів свободи для господарюючих суб'єктів. З іншого боку, ці локальні підсистеми, полегшуючи формування регіональної солідарності конкурентних інтересів, знімають невизначеність позитивно. Тим самим регіони перетворюються у точки росту нової упорядкованості.

Таким чином, у своїй боротьбі з економічною злочинністю українська держава має виходити ще й з того, що кримінальні форми тільки-но виникаючих видів господарської діяльності об'єктивно виступають як тимчасовий ерзац їх інституціоналізації у власному розумінні слова. Тільки сформувавши цілісну інституціональну систему ринкової економіки і правової держави, суспільство зможе загнати економічну злочинність "в кут".

Однак слід мати на увазі: ослаблення боротьби з цим явищем, затягування такого перепочинку може призвести до катастрофи, оскільки кримінальні форми ніколи не мають всіх необхідних властивостей справжнього інституту, і перш за все, вони не здатні забезпечувати необхідні компроміси і самокоординацію.

Надійшла до редколегії 13.05.97